

Η κοινωνική διαφοροποίηση στη μεταμοντέρνα κατάσταση και τα σύγχρονα προβλήματα της κοινωνικής πολιτικής

Η κοινωνιολογική περιγραφή της δομής του καπιταλιστικού πυρήνα της μεταμοντέρνας κοινωνίας εμφανίζει, δίπλα στις έννοιες της τάξης και του στρώματος, τις νέες έννοιες της υποκουλτούρας, του κοινωνικού χώρου (*milieu*), και του στυλ ζωής. Οι τρεις αυτές έννοιες προσπαθούν να ξεπεράσουν τα γνωστά κάθετα μοντέλα κοινωνικής διαφοροποίησης, αναγνωρίζοντας μέσα στην κοινωνία και ειδικότερα στη μεσαία τάξη ομαδοποιήσεις και συσσωματώσεις που ξεπερνούν την οικονομική θέση, το επάγγελμα, το κοινωνικό status κλπ. Η έννοια της υποκουλτούρας αναφέρεται σε ομαδοποιήσεις οι οποίες στηρίζονται σε ειδικές αξίες και κανόνες,⁷³ που διαφέρουν από τις αξίες του κυρίαρχου πολιτισμού. Διάφορες υποκουλτούρες παρατηρούνται κυρίως στις νεανικές ομάδες, στους διανοούμενους κλπ. Η έννοια του κοινωνικού χώρου αναφέρεται στις κοινωνικές συσσωματώσεις που δημιουργούνται μέσα από κοινές πρακτικές, ιδεολογικές στάσεις και κυρίως μέσα από μια ομοιογενή διαντίδραση των ατόμων με το περιβάλλον τους.⁷⁴ Έτσι, έχουμε, για παράδειγμα, την ομαδοποίηση των ατόμων που ανήκουν στο συντηρητικό παραδοσιακό χώρο, τον παραδοσιακό εργατικό χώρο, το νέο ηδονιστικό καταναλωτικό χώρο, τον εργατικό χώρο χωρίς παράδοση κλπ. κλπ. Τέλος, το στυλ ζωής αναφέρεται σε ατομοκεντρική προσέγγιση της κοινωνικής δομής. Το στυλ ζωής είναι οι τρόποι διαχείρισης της καθημερινότητας και η αισθητική που επιλέγει ένα άτομο για τη βελτιστοποίηση της ποιότητας ζωής του. Το στυλ ζωής δεν παίρνει υπόψη τόσο τις αντικειμενικές οικονομικές συνθήκες και τις κοινωνικές ομαδοποιήσεις, όσο τις υποκειμενικές στρατηγικές ένταξης του ατόμου σ' ένα πολυδιάστατο κοινωνικό χώρο. Οι ομαδοποιήσεις των στυλ ζωής είναι περισσότερο το αποτέλεσμα της κοι-

73. Vaskovics Lazslo, *Subkulturen und Subkulturkonzepte*, Όπλαντεν 1990.

74. Schulze Gerhard, «Die Transformationen sozialer Milieus in der Bundesrepublik Deutschland», στο Berger Peter, *Lebenslagen, Lebenslaeuft, Lebensstile*, Γχότινγκεν 1990.

νής επιλογής από τα μέλη της κοινωνίας κάποιων τρόπων συμπεριφοράς, κάποιων ενδυματολογικών στοιχείων ή άλλων συμβόλων. Οι επιλογές αυτές παράγουν το αναγκαίο κύρος για τη σύνδεση των μελών της κοινωνίας σ' ένα κοινωνικό περιβάλλον, πέρα από τις οικονομικές και κοινωνικές τους καταβολές και προϋποθέσεις. Ο Mitchell σε έρευνά του αναγνώρισε, για παράδειγμα, στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής εννέα βασικά αμερικάνικα στυλ ζωής, τα οποία ξεπερνούν τις παραδοσιακές διαφοροποιήσεις των αμερικανικών κοινωνικών στρωμάτων.⁷⁵ Η θεωρία των στυλ ζωής βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με την εξάπλωση των ατομοκεντρικών στάσεων των μελών της κοινωνίας και την παράλληλη υποβάθμιση ή εξάλειψη των επαγγελματικών, πολιτισμικών και ταξικών ταυτίσεων. Η διαφοροποίηση των μελών μιας ομοιογενεποιημένης κοινωνίας της μεσαίας τάξης φαίνεται ότι δημιουργείται μέσα από μια επιλεκτική επιλογή διάφορων κοινωνικών στοιχείων, νοημάτων ή αισθητικών αντιλήψεων που κάνουν τα μεμονωμένα άτομα. Η διεύρυνση του μεσαίου στρώματος και η ομοιομορφία που συνεπάγεται, φαίνεται ότι οδηγεί τον καθένα μας να φτιάξει το δικό του «κοκτέιλ» κοινωνικών και αισθητικών χαρακτηριστικών με τα οποία ταυτίζεται και αυτοσκηνοθετείται. Το στυλ ζωής προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό τις σύγχρονες καταναλωτικές ανάγκες και έμμεσα και τα αιτήματα προς το χώρο της εργασίας και το σύγχρονο κράτος πρόνοιας.

Τα νέα αυτά μοντέλα ανάλυσης της κοινωνικής διαφοροποίησης μας δίνουν τη δυνατότητα να μελετήσουμε την κοινωνική διαφοροποίηση και ανισότητα μέσα από ομαδοποιήσεις των μεσοστρωμάτων που ξεφεύγουν από τις παραδοσιακές οικονομικές κατηγορίες και κάποια γενικά κοινωνικά κριτήρια. Οι ομαδοποιήσεις αυτές αναφέρονται περισσότερο σε πραγματικές συσσωματώσεις και δεν αποτελούν απλά ονομαστικές (nominal) διαφορές που προκύπτουν από τη μέθοδο ανάλυσης. Έτσι, οι διάφορες υποκοινοότητες αποτελούν πραγματικές ομάδες ανθρώπων που μοιράζονται μια κοινή στάση ζωής, νοοτροπίες και πρακτικές. Με τον ίδιο τρόπο αντιμετωπίζουν συχνά κοινά κοινωνικά προβλήματα που αποτελούν τη

75. Mitchell A., *The nine american life-styles*, Νέα Υόρκη 1984.

βάση για μια ομοιόμορφη αντιμετώπισή τους. Η κοινωνική πολιτική αναφέρεται στη συγκεκριμένη περίπτωση και στις δυνατότητες που έχουν αυτές οι κοινωνικές ομάδες να καλλιεργήσουν ή να αναπτύξουν σχέσεις κοινωνικής αλληλεγγύης και συμπαράστασης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα γι' αυτές τις σχέσεις είναι οι διάφορες κοινότητες απεξάρτησης, οι πρωτοβουλίες των ανώνυμων εξαρτημένων (από αλκοόλ και ναρκωτικές ουσίες), οι τοπικές πρωτοβουλίες των αστέγων κλπ.

Αυτές οι πρωτοβουλίες έχουν σχέση και με άλλες «μεταμοντέρνες μορφές» δόμησης της κοινωνίας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν σε αυτό το σημείο τα δίκτυα που συνδέουν άτομα, ομάδες, κοινωνικές λειτουργίες και κοινωνικούς θεσμούς. Τα δίκτυα φαίνεται ότι σ' αυτή την ιστορική περίοδο, στην οποία αυξάνεται η ατομοκεντρική ιδιαιτερότητα των στυλ ζωής, προσφέρουν τη δυνατότητα ανάπτυξης λειτουργικών σχέσεων συνοχής. Σε μια κοινωνία που χαλαρώνει εσωτερικά –πρακτικά και ιδεολογικά– προσφέρουν τον κατάλληλο συνεκτικό ιστό. Τα δίκτυα είναι περισσότερο γνωστά με τη μορφή κοινωνικών δικτύων συμπαράστασης και αλληλοβοήθειας των πολιτών,⁷⁶ ως τρόποι συνοχής και λειτουργίας διάφορων κοινωνικών κινήματων και οργανώσεων,⁷⁷ ή ακόμα ως δίκτυα εργασίας⁷⁸ και ανάπτυξης κοινωνικών υποδομών. Σε κοινωνίες που βρίσκονται σε μια κατάσταση μετάβασης ή αποδόμησης είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να αναζητήσουμε τις εναλλακτικές σχέσεις και δομές που παράγουν τα δίκτυα με στόχο την ανάπτυξη ή τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Φαίνεται ότι οι δικτυακές σχέσεις παίζουν αυτό τον ιδιαίτερο ρόλο με τη μορφή των πολιτι-

76. Laumann Edward, *Bonds of Pluralism: The Form and Substance of Urban Social Networks*, Νέα Υόρκη 1973.

77. Curtis Russel L., Zurcher L. A., «Stable Resources of Protest Movement: The Multiorganisational Field», *Social Forces* 52, Jr. 1973. Cohen Jean, «Strategy or Identity: New Theoretical Paradigms and Contemporary Social Movements», *Social Research* 52, τεύχ. 4.

78. Granovetter Mark, *Getting a Job*, Καίμπριτζ Μασ. 1970. Βλ. επίσης: Chtouris S., Heidenreich El., «Jenseits der Oekonomie: Arbeiten in Greichenland», στο *Sozialphilosophie der industriellen Arbeit. Leviathan Sonderbeft* 11/1990[β]. Elster John, *Ulysses and the Sirens*, Καίμπριτζ 1979.

κών, πολιτισμικών⁷⁹ και οικονομικοκοινωνικών δικτύων. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η ανάπτυξη σχέσεων αλληλεξάρτησης και αλληλοδότησης ετερογενών κοινωνικών στοιχείων που προέρχονται από την παραδοσιακή και τη μεταμοντέρνα κατάσταση⁸⁰ της κοινωνίας σε μια λειτουργική και ευέλικτη δικτυακή οντότητα. Έτσι, μέσω των δικτυακών κοινωνικών σχέσεων, οι σχέσεις συμπαράστασης που αναπτύσσονται στο βιωματικό χώρο μπορούν να συνδεθούν σ' ένα πλαίσιο συνεργασίας με τους τοπικούς κοινωνικούς θεσμούς και το κεντρικό κράτος ή την επιστημονική κοινότητα. Ωστόσο, τα δίκτυα δημιουργούν και τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία νέων μορφών κοινωνικής διαφοροποίησης και κοινωνικής ανισότητας, εφόσον συμμετέχουν στην αναδιανομή των οικονομικών πόρων, καθώς και της ίδιας της πολιτικής και κοινωνικής δύναμης.

Η θεωρία της κατώτερης τάξης (underclass) και η επίδρασή της στην κοινωνική πολιτική

Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή, το κείμενο αυτό προσανατολίστηκε στην παρουσίαση ορισμένων σημαντικών μοντέλων ανάλυσης της κοινωνικής δομής και της ανισότητας. Δεν ήταν όμως δυνατόν να παρουσιαστούν όλες οι περιπτώσεις που παρουσιάζουν ενδιαφέρον για την ανάλυση της κοινωνικής πολιτικής. Η κοινωνική πολιτική εφαρμόζει ορισμένα από αυτά τα μοντέλα, ως σημεία αναφοράς για την παραγωγή εξειδικευμένων τρόπων αντιμετώπισης της κοινωνικής ανισότητας και των κοινωνικών προβλημάτων. Οι εφαρμογές αυτές, φυσικά, δεν στηρίζονται πάντα σε μια ολοκληρωμένη μεθοδολογία. Συχνά εμφανίζονται αναμίξεις θεωριών και μεθοδολογικών εργαλείων που είναι το αποτέλεσμα των πρα-

79. Χτούρης Σ., «Τα δίκτυα ως μέθοδος ανάλυσης του πολιτισμού και της τεχνολογίας», Συμπόσιο για τον πολιτισμό του Αιγαίου, 7-9 Οκτ. 1995, Αθήνα 1997.

80. Chtouris S., *Die andere Gegenwart, Kreta: Tradition und Moderne der europaischen Peripherie*, Κάσσελ 1990[α].

κτικών αναγκών, των πολιτικών επιλογών και πολλές φορές και της ίδιας της ευκολίας και της προχειρότητας των «ειδικών» που εμπλέκονται στην κοινωνική πολιτική, μέσα από μια εφήμερη πολιτική πρακτική της καθημερινότητας.⁸¹ Είναι φανερό ότι η μεγαλύτερη δυνατή εμβάθυνση στην κοινωνική πραγματικότητα, ευνοεί την εφαρμογή των κατάλληλων πολιτικών και τη μεγαλύτερη δυνατή απόδοσή τους. Μέσω αυτής της εμβάθυνσης, γίνονται κατανοητές και οι μεταβολές που έχουν επέλθει στις κρατικές και οικονομικές λειτουργίες που επηρεάζουν άμεσα την κοινωνική πολιτική καθώς επίσης και οι τρόποι με τους οποίους η κοινωνική πολιτική επηρεάζει από την πλευρά της την κοινωνική διαφοροποίηση και τη δημιουργία ομάδων αποκλεισμένων ατόμων.

Τα τελευταία χρόνια, ο μετασχηματισμός της κοινωνικής πολιτικής, που πραγματοποιείται κάτω από την πίεση του υπερβολικού κόστους του κράτους πρόνοιας, έχει δημιουργήσει και την ανάγκη για την επικέντρωση ορισμένων δραστηριοτήτων πολιτικής σε συγκεκριμένες ομάδες και άτομα που παρουσιάζουν έντονα κοινωνικά προβλήματα ένταξης στο κοινωνικό σύνολο και την οικονομική δραστηριότητα. Σημαντικό ρόλο σ' αυτή την αλλαγή έπαιξε ήδη από τη δεκαετία του '80 η συζήτηση για την κατώτερη κοινωνική τάξη (underclass) που συγκεντρώνει το μεγαλύτερο μέρος των κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων. Η underclass ταυτίζεται με την ομάδα των φτωχών και των περιθωριοποιημένων ατόμων των καπιταλιστικών πυρήνων. Είναι άτομα που προέρχονται από τις παρυφές της εργατικής τάξης, τους MNEM, αλλά και τη μεσαία τάξη. Άτομα που για ειδικούς λόγους, προσωπικές ή επαγγελματικές αποτυχίες χάνουν την κοινωνική τους θέση και περιθωριοποιούνται.

Ιδιαίτερα σημαντική επίδραση είχε σ' αυτή τη συζήτηση για την underclass η Νέα Δεξιά⁸² στις ΗΠΑ, που τόνισε το ρόλο που παίζει το κράτος πρόνοιας στη δημιουργία αυτής της κατώτερης τάξης μέσα από την εμπέδωση σε πολλούς πολίτες της λογικής της κοινωνικής εξάρτησης και της εξυπηρέτησης των αναγκών

81. Luhmann, *ό.π.*, σ. 15.

82. Dean H., *Social Security and Social Control*, Λονδίνο 1991.

τους από την κοινωνική πολιτική. Αποτέλεσμα αυτών των θέσεων ήταν η εφαρμογή μιας πολιτικής της απελευθέρωσης της αγοράς εργασίας από τις διάφορες κρατικές ρυθμίσεις [ωράριο, περιορισμός της κοινωνικής ασφάλισης, απλοποίηση των διαδικασιών απόλυσης κλπ.], η μείωση των κοινωνικών επιδομάτων και η ανάδειξη των παραδοσιακών κοινωνικών αξιών της οικογένειας και της οικογενειακής προστασίας. Μέσα από αυτή την ανάλυση, για πρώτη φορά εμφανίζεται ένα μοντέλο κοινωνικής διαστρωμάτωσης που εμφανίζει το κράτος πρόνοιας, ως έναν από τους κύριους παράγοντες διατήρησης και αναπαραγωγής της κοινωνικής ανισότητας. Ο Murgrey τονίζει στα πλαίσια αυτά ότι έχει δημιουργηθεί στους φτωχότερους μια κουλτούρα της εξάρτησης που τους αναγκάζει να προσανατολίζονται στα βραχυπρόθεσμα οφέλη της κοινωνικής πολιτικής (επιδόματα κλπ.), τα οποία τους οδηγούν μακροπρόθεσμα στην κοινωνική περιθωριοποίηση, στην απώλεια της εργασίας τους κλπ.⁸³ Τα διάφορα προγράμματα για την καταπολέμηση της φτώχειας και υποστήριξη των διάφορων κοινωνικών ομάδων, οδηγούν τελικά, κατά την άποψη αυτή, στην αύξηση της ανεργίας τους, στον περιορισμό της κοινωνικής πρωτοβουλίας, στην αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών κλπ. Παρ' όλο που υπήρξαν σημαντικές αμφισβητήσεις στα κοινωνικά δεδομένα που στηρίζουν τη θέση της Νέας Δεξιάς, η κοινωνική πολιτική της δεκαετίας του '80 στις ΗΠΑ και στη Μ. Βρετανία επηρεάστηκε άμεσα από τις θέσεις της. Οι δρόμοι των μεγαλουπόλεων των ΗΠΑ και της Βρετανίας γέμισαν από τα άτομα που έχαναν τη δουλειά τους, αλλά ταυτόχρονα δεν έβρισκαν καμιά κοινωνική υποστήριξη, στέγη και κοινωνική προστασία. Αρκετά πιο ήπιες μορφές αυτής της πολιτικής εφαρμόστηκαν στη Γαλλία και τη Γερμανία, με κύριους αποδέκτες της τους ανέργους και τους μετανάστες. Η ελλειμματική κοινωνική πολιτική της Νέας Δεξιάς κατηγορήθηκε τελικά και ως ένα είδος νέου αυταρχισμού. Μια πολιτική που οδηγεί στην αμετάκλητη περιθωριοποίηση ενός μεγάλου τμήματος της κοινωνίας και στην επαναβίωση ενός καπιταλισμού τύπου Μάντσεστερ.

83. Murray R., *Losing Ground. American Social Policy, 1950-1980*, 1984.

Ο Mead⁸⁴ πρότεινε έναν ενδιάμεσο δρόμο, δηλαδή την ανάπτυξη μιας πολιτικής που θα στοχεύει περισσότερο στην επανένταξη των φτωχότερων ατόμων στην εργασία και την απελευθέρωση τους από την παροχή επιδομάτων. Η εργασία αποτελεί στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία το βασικό μοχλό ένταξης του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο και οποιαδήποτε δυσλειτουργία σ' αυτόν τον τομέα οδηγεί αυτόματα μεγάλες ομάδες του πληθυσμού στον κοινωνικό αποκλεισμό. Οι διαδικασίες του κοινωνικού αποκλεισμού, στις περιπτώσεις αυτές, δεν είναι μόνον εξωτερικές αλλά και εσωτερικές. Η ηθική και η πρακτική της εργασίας δεν αποτελεί μόνο μια εξωτερική υποχρέωση για την αντιμετώπιση των υλικών αναγκών, αλλά και μια εσωτερικευμένη αξία. Η αποκοπή των ατόμων από αυτή την αξία και η εξάρτησή τους από τα επιδόματα της κοινωνικής πολιτικής και την ασφάλιση κατά της ανεργίας μεγεθύνει τα τμήματα του πληθυσμού που αποκλείονται και αυτοαποκλείονται κοινωνικά. Η ανάπτυξη μιας κοινωνικής πολιτικής για την επανένταξη των ανέργων και των περιθωριοποιημένων ατόμων στην εργασία είναι, κατά τον Mead, το καλύτερο δυνατό μέσο για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων. Σημαντική στήριξη στα επιχειρήματά του βρίσκει ο Mead μέσα από την παρουσίαση της κατάστασης των διάφορων εθνοτικών ομάδων των ΗΠΑ, μεγάλο μέρος των οποίων έχει περιπέσει στην κοινωνική απάθεια και την εγκληματικότητα. Μια ψυχολογία ενάντια στην εργασία και ένα αντιεργασιακό ήθος διατρέχει αυτές τις ομάδες και αντικαθιστά την παλιότερη στάση της μεσαίας τάξης των μαύρων των ΗΠΑ που αποτελούσαν το θετικό πρότυπο για την κοινωνική ένταξη στο αμερικάνικο melting pot. Ο Mead συνδέει τη θέση του για την εργασιακή επανένταξη και με την υποχρέωση όλων να τηρούν τα καθήκοντά τους ως πολίτες. Μέσα σ' αυτά τα καθήκοντα συνηπολογίζει και το καθήκον για την εργασία, που υπαγορεύεται και από ένα συνολικό κοινωνικό ενδιαφέρον και το οποίο δεν αποτελεί απλά μια προσωπική πρακτική για την αντιμε-

84. Mead L. M., «The Logic of Workfare. The Underclass and Work Policy», *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, τόμ. 501, Jan. 1989.

τώπιση των υλικών τους αναγκών. Χρησιμοποιώντας το Μοντέλο Lockwood/Mouzelis,⁸⁵ το οποίο διαχωρίζει ανάμεσα στην ολοκλήρωση του συστήματος και την ολοκλήρωση των κοινωνικών σχέσεων (System integration – Social integration), μπορούμε να ερμηνεύσουμε τη θέση του Mead, ως μια προσπάθεια σύνθεσης και εναρμόνισης των αναγκών που εμφανίζονται στο επίπεδο του συστήματος και στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων. Οι διάφορες αποκλεισμένες κοινωνικές ομάδες φαίνεται ότι έχουν ολοκληρώσει κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές που είτε έρχονται σε αντίθεση είτε είναι τελείως αποσυνδεδεμένες από τις διαδικασίες ολοκλήρωσης του συνολικού κοινωνικού συστήματος. Το Μοντέλο Lockwood/Mouzelis, που διαχωρίζει ανάμεσα στην ολοκλήρωση του συστήματος και την ολοκλήρωση των κοινωνικών σχέσεων, φαίνεται να είναι ιδιαίτερα χρήσιμο στην ανάλυση της κοινωνικής περιθωριοποίησης και του κοινωνικού αποκλεισμού, αφού μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε διαφορετικές μορφές και ταχύτητες ολοκλήρωσης στη σύγχρονη κοινωνία. Έτσι, για παράδειγμα, οι διαδικασίες ολοκλήρωσης που εμφανίζονται στον κόσμο της εργασίας δεν ακολουθούνται από πολλές κοινωνικές ομάδες και άτομα που ταυτίζονται με διαφορετικά συστήματα κοινωνικής συνεργασίας και σ' ένα άλλο εργασιακό ήθος. Αυτό λειτουργεί πολλές φορές ως στάση άμυνας απέναντι σ' ένα «επιθετικό σύστημα» ολοκλήρωσης που διαλύει υπάρχοντες κοινωνικούς θεσμούς και σχέσεις σε όλες τις ομάδες που θεωρούνται περιθωριοποιημένες υποκουλτούρες (π.χ. τσιγγάνοι, μειονότητες, μετανάστες κλπ.). Με τον ίδιο τρόπο μπορούμε να κατανοήσουμε τη λεγόμενη «κουλτούρα της φτώχειας» ως τρόπο μετασχηματισμού της κοινωνικής πολιτικής (χρησιμοποίηση των διάφορων επιδομάτων και των κοινωνικών υπηρεσιών) σε εσωτερικές διαδικασίες αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων των ομάδων που δεν εντάσσονται στον ηγεμονικό πολιτισμό.

Σε γενικές γραμμές μπορούμε να αναγνωρίσουμε δύο μεγάλες τάσεις στη σύγχρονη κοινωνική πολιτική. Η τάση της αμερικανι-

85. Mouzelis N. P., *Back to Sociological Theory, The Constructions of Social Orders*, 1992.

κής Νέας Δεξιάς και η πολιτική της Θάτσερ στη Μ. Βρετανία που δεν θεωρεί αναγκαία την πλήρη εναρμόνιση ανάμεσα στη συστημική και την κοινωνική ολοκλήρωση και αποδέχεται έτσι τη συνεπαγόμενη περιθωριοποίηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό μεγάλων ομάδων του πληθυσμού. Η δεύτερη τάση επιθυμεί την εναρμόνιση αυτών των διαστάσεων μέσω κοινωνικών παρεμβάσεων, κοινωνικών προγραμμάτων και κυρίως μέσω μιας πολιτικής για την απασχόληση και την ανεργία. Σ' αυτή την τάση εντάσσεται η πολιτική της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας, εν μέρει του γερμανικού χριστιανοδημοκρατικού κόμματος, των Γάλλων σοσιαλιστών κλπ. Στην κατεύθυνση αυτή εντάσσεται και κατά ένα μέρος και η νέα πολιτική των Αμερικανών liberals, η οποία αποτελεί απάντηση και στην επικράτηση της κοινωνικής φιλοσοφίας της Νέας Δεξιάς. Το ενδιαφέρον τους βρίσκει περισσότερο στην υποστήριξη αυτών που βρίσκονται πραγματικά σε δυσμενή θέση, για λόγους που έχουν σχέση με την κατάσταση απασχόλησής τους, τον τόπο κατοικίας τους, την εθνοτική ομάδα που ανήκουν κλπ. Σ' αυτά τα άτομα περιλαμβάνονται «individuals who lack training and skills and either experience long-term unemployment or are not members of labor force, individuals who are engaged in street crime and other forms of aberrant behavior».⁸⁶ Η διατύπωση του Wilson οδηγεί εδώ στην ανάδειξη των συστημικών παραγόντων που οδηγούν στη φτώχεια και την κοινωνική απομόνωση. Παραγόντων για τους οποίους είναι υπεύθυνο το σύνολο της κοινωνίας και το ιστορικό της παρελθόν και όχι οι μεμονωμένες ομάδες που υποφέρουν τις συνθήκες της φτώχειας και της κοινωνικής απομόνωσης.

Είναι φανερό ότι η διεύρυνση των δικτύων της παραγωγής στις χώρες της ημιπεριφέρειας και η εσωτερική αποικιοποίηση μέρους των καπιταλιστικών πυρήνων μεγεθύνει τις επαγγελματικές πιέσεις και την περιθωριοποίηση ορισμένων τμημάτων των μεσαίων στρωμάτων. Ταυτόχρονα δημιουργεί νέους πληθυσμούς που βρίσκονται στα όρια της κοινωνικής περιθωριοποίησης και του κοινωνικού αποκλεισμού (MNEM).

86. Wilson W. J., *The Truly Disadvantaged. The Inner City, The Underclass and Public Policy*, Σικάγο 1987, σ. 8.

Η σύνθεση ανάμεσα στους συστημικούς/δομικούς παράγοντες της κοινωνικής περιθωριοποίησης και απομόνωσης και τους ανάλογους πολιτισμικούς παράγοντες αναπαραγωγής της φτώχειας και της κοινωνικής απομόνωσης οδηγεί τελικά και στον επαναπροσδιορισμό της κοινωνικής και εκπαιδευτικής πολιτικής των ΗΠΑ μετά την περίοδο των Reaganomics.

Στο ευρωπαϊκό επίπεδο, κατά τη δεκαετία του '80 ακολουθείται μια σχετικά παραδοσιακή προσέγγιση των θεμάτων της κοινωνικής περιθωριοποίησης και της ύπαρξης στρωμάτων και ομάδων που επιβιώνουν στα περιθώρια του κοινωνικού συστήματος μέσω της έννοιας της φτώχειας. Η έκθεση για το «Πρώτο Πρόγραμμα Πειραματικών Προγραμμάτων και Μελετών για την Καταπολέμηση της Φτώχειας» ορίζει τη φτώχεια σύμφωνα με την απόφαση του Συμβουλίου της 22 Ιουλίου 1975 με τον ακόλουθο τρόπο: «Άπορα πρόσωπα: άτομα ή οι οικογένειες των οποίων οι πόροι είναι τόσο περιορισμένοι ώστε να μην μπορούν να ζήσουν με τον ελάχιστο παραδεκτό τρόπο διαβίωσης στα κράτη μέλη όπου διαβιούν. Πόροι = αγαθά, εισόδημα σε μερητά, συν παροχές από δημόσιες και ιδιωτικές πηγές» (COM(8) 769 τελικό, Βρυξέλλες 13.9.1982). Όπως αναφέρει και η έκθεση «Αν και δεν υπάρχει γενική συμφωνία σχετικά με τα γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν τη φτώχεια, έχει γίνει ωστόσο αποδεκτό ότι το χαμηλό σχετικό εισόδημα βρίσκεται στο επίκεντρο της έννοιας της φτώχειας» (ό.π., σ. 1). Στην ευρωπαϊκή πρακτική έχει επικρατήσει να ορίζεται ως γραμμή φτώχειας το 50% του μέσου εισοδήματος του κάθε κράτους μέλους. Παρ' όλο που στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης αναγνωρίστηκε από τους περισσότερους ότι υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός φτωχών ατόμων (30 εκ., 1970-1980) δεν αναπτύχθηκε καμιά σχετική κοινοτική πολιτική, ενώ μερικά κράτη μέλη όπως η Γερμανία, αρνήθηκε κατηγορηματικά ότι υπάρχει κάποιο σημαντικό πρόβλημα στην επικράτειά της. Μέσα στο σύνολο των φτωχών ατόμων εντοπίστηκαν επίσης ομάδες του πληθυσμού στις οποίες η φτώχεια συνδέεται με μια σειρά άλλα ειδικά προβλήματα, όπως τα προβλήματα της στέγασης, της ανεργίας, της κοινωνικής απομόνωσης, των ατόμων με ειδικές ανάγκες κλπ. Αυτή η γνώση οδήγησε το δεύτερο και το τρίτο πρόγραμμα για

την καταπολέμηση της φτώχειας να επιλέξει σε κάθε περιοχή εφαρμογής συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες για τις οποίες θα αναπτύσσονταν συγκεκριμένες τοπικές πολιτικές κοινωνικής υποστήριξης και κοινωνικής επανένταξης. Τα προγράμματα για την καταπολέμηση της φτώχειας, αν και παρουσίασαν πρωτοποριακές προτάσεις, παρέμειναν αριθμητικά λίγα και με δυσανάλογα χαμηλούς προϋπολογισμούς σε σχέση με τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν. Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, πραγματοποιήθηκαν μεταξύ του 1988-1994 μόνον 3 ολοκληρωμένα προγράμματα με 550 εκατ. δρχ. προϋπολογισμό ανά πρόγραμμα και μια μικρότερη κοινωνική πρωτοβουλία.⁸⁷ Μετά από αντίδραση της γερμανικής πλευράς, τα προγράμματα αυτά καταργήθηκαν και τη θέση τους πήραν τα προγράμματα για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και ιδιαίτερα του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας. Η προσέγγιση αυτή δείχνει μια μετακίνηση από την προβληματική της φτώχειας προς την κατεύθυνση της προβληματικής της περιθωριοποίησης και της underclass, όπως τη γνωρίζουμε από τις ΗΠΑ. Σύμφωνα με την πράσινη Βίβλο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τα θέματα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Πολιτικής, υπάρχουν δομικοί παράγοντες που αποκλείουν ένα μέρος του πληθυσμού από τις διάφορες οικονομικές και κοινωνικές ευκαιρίες.⁸⁸ Ως κύριο εργαλείο αντιμετώπισης αυτών των δομικών παραγόντων η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει επιλέξει την επανένταξη των αποκλεισμένων ατόμων στην αγορά εργασίας μέσω της εφαρμογής διευρυσμένων προγραμμάτων κατάρτισης και επανακατάρτισης.

Για παράδειγμα, στην Ελλάδα οι ομάδες στόχος του προγράμματος του Κοινωνικού Αποκλεισμού είναι: 1) Τα άτομα με ειδικές ανάγκες και νοητική υστέρηση. 2) Οι παλιννοστούντες από διάφορες χώρες και ιδιαίτερα από τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες. 3) Οι αποφυλακισμένοι. 4) Οι ανήλικοι παραβάτες. 5) Οι Τσιγγάνοι. 6) Οι Πομάκοι της Θράκης. 7) Τα απεξαρτημένα άτομα

87. Επίσης βλ. Χτούρης Σ., *Σύνθετες διαδικασίες του κοινωνικού αποκλεισμού και ο ρόλος της οικογένειας στην κοινωνική προστασία*, Αθήνα 1992.

88. Commission of the European Community, *European Social Policy. Options for the Union*. Λουξεμβούργο 1993.

από ναρκωτικές ουσίες. 8) Οι κάτοικοι των απομονωμένων και απομακρυσμένων περιοχών. Η εφαρμογή του προγράμματος αυτού γίνεται από τις ελληνικές αρχές χωρίς ιδιαίτερη ερευνητική προετοιμασία και χωρίς ειδική γνώση των πραγματικών διαδικασιών που οδηγούν στον κοινωνικό αποκλεισμό και στον αποκλεισμό από την αγορά εργασίας. Η αδυναμία αυτή είναι αποτέλεσμα και της έλλειψης, από την πλευρά της Ελλάδας, μιας κοινωνικής πολιτικής για τα κοινωνικά στρώματα, τις ομάδες και τα άτομα που αντιμετωπίζουν πραγματικά δυσμενείς κοινωνικές συνθήκες. Αυτό συνδέεται άμεσα και με την έλλειψη πραγματικών γνώσεων για την κοινωνική δομή και τα κοινωνικά προβλήματα της σύγχρονης Ελλάδας. Από τις ομάδες του κοινωνικού αποκλεισμού απουσιάζουν όλοι αυτοί που δεν έχουν πολιτικά δικαιώματα και ειδικότερα οι περίπου 500.000 χιλιάδες ΜΝΕΜ που ζουν στη χώρα, καθώς επίσης και τα άτομα που μέσα από συγκεκριμένες διαδικασίες και υποκειμενικές συνθήκες περιθωριοποιούνται και αποκλείονται, αλλά δεν ανήκουν σε κάποια από τις προαναφερόμενες ομάδες.

Βιογραφία και κοινωνικός αποκλεισμός. Μια υποκειμενική διάσταση των διαδικασιών του κοινωνικού αποκλεισμού στη μεσαία τάξη

Ειδικότερα για άτομα που προέρχονται από τη μεσαία τάξη και αντιμετωπίζουν τον κοινωνικό αποκλεισμό στους καπιταλιστικούς πυρήνες, μπορεί να παρατηρήσει κανείς μια σειρά από σύνθετες και διαφοροποιημένες διαδικασίες που έχουν περισσότερο σχέση με προσωπικά βιογραφικά γεγονότα και εμπειρίες και λιγότερο με δομικούς κοινωνικούς παράγοντες.

- Τις περισσότερες φορές ο κοινωνικός αποκλεισμός και ο αποκλεισμός από την αγορά εργασίας είναι αποτέλεσμα σύνθετων μηχανισμών και διαδικασιών που επηρεάζουν ταυτόχρονα πολλές κοινωνικές ομάδες. Ο αποκλεισμός από την αγορά εργασίας έχει ακόμα μια έντονη υποκειμενική διάσταση, η οποία σχετίζεται άμεσα με τους τρόπους με τους οποίους το άτομο σχεδιάζει τις επαγγελματικές του στρατηγικές και με